

IBN SINO MEROSIDA AXLOQIY-RUHIY KAMOLOT VA SHAXSIY REFLEKSIYA UYG'UNLIGI

Usmanova E'zoza Zokirjonovna,
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

Anotatsiya. Mazkur maqolada Sharq mutafakkiri Ibn Sino merosida axloqiy-ruhiy kamolot konsepsiyasi hamda shaxsning o'zini anglashga yo'naltirilgan refleksiv tafakkur mexanizmlarining o'zaro integrativ tabiati falsafiy-pedagogik nuqtai nazardan kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda allomaning "nafs", "aql", "fazilat", "saodat", "tazkiya", "muhosaba" kabi kategoriyalari ontologik, gnoseologik va aksiologik birlikda sharhlanib, ularning inson kamoloti jarayonidagi funksional vazifalari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Ibn Sino, axloqiy kamolot, ruhiy poklanish, shaxsiy refleksiya, o'zini tarbiyalash, nafs nazariyasi, fazilat, saodat, falsafiy antropologiya, pedagogik meros, ma'naviy tarbiya, tazkiya, muhosaba, ong va aql birligi.

Аннотация. В данной статье с философско-педагогической точки зрения комплексно анализируется концепция нравственно-духовного совершенства и интегративная природа механизмов рефлексивного мышления, направленных на самопознание личности, представленных в наследии восточного мыслителя Ибн Сино. В исследовании такие категории учёного, как «нафс» (душа), «разум», «добродетель», «счастье», «тазкия» (духовное очищение), «мухасаба» (самоотчёт, самоконтроль), интерпретируются в онтологическом, гносеологическом и аксиологическом единстве, а также раскрываются их функциональные задачи в процессе человеческого совершенствования.

Ключевые слова: Ибн Сино, нравственное совершенство, духовное очищение, личностная рефлексия, самовоспитание, теория нафса, добродетель, счастье, философская антропология, педагогическое наследие, духовное воспитание, тазкия, мухасаба, единство сознания и разума.

Abstract. This article provides a comprehensive philosophical and pedagogical analysis of the concept of moral and spiritual perfection and the integrative nature of reflective thinking mechanisms aimed at self-awareness in the intellectual heritage of the Eastern thinker Ibn Sina. The study interprets such categories as "nafs" (soul/self), "intellect," "virtue," "happiness," "tazkiya" (spiritual purification), and "muhasaba" (self-examination/self-accountability) within an ontological, epistemological, and axiological unity, and reveals their functional roles in the process of human development and perfection.

Keywords: Ibn Sina, moral perfection, spiritual purification, personal reflection, self-education, theory of the nafs, virtue, happiness, philosophical anthropology, pedagogical heritage, spiritual upbringing, tazkiya, muhasaba, unity of consciousness and intellect.

Kirish. Sharq falsafiy tafakkuri tarixida inson mohiyati, uning ma'naviy kamoloti, axloqiy yetukligi hamda o'zini anglash jarayonining ontologik va gnoseologik asoslarini kompleks tarzda talqin qilgan mutafakkirlar orasida Ibn Sino alohida ilmiy-falsafiy maqomga ega bo'lib, uning merosi nafaqat tibbiyot yoki tabiiy fanlar taraqqiyotida, balki shaxsning ruhiy-axloqiy takomillashuvi muammosini sistemali ravishda asoslashda ham metodologik poydevor vazifasini o'taydi. Insonni "mikrokosmos" sifatida talqin qiluvchi, uning ichki olamini kosmik va metafizik tartib bilan uzviy bog'liq holda tushuntiruvchi mazkur konsepsiya Sharq antropologik tafakkurida integral paradigmani shakllantirib, unda ruh, aql va axloqning o'zaro shartlanganligi bosh tamoyil sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan, Ibn Sino merosini faqat tarixiy meros sifatida emas, balki zamonaviy

pedagogik-psixologik tadqiqotlar uchun ham nazariy-metodologik resurs sifatida ko‘rib chiqish zarurati tobora dolzarb tus olmoqda[1]. Bugungi globallashuv, texnologik modernizatsiya va axborot intensivligi sharoitida insonning ichki dunyosi bilan tashqi ijtimoiy muhit o‘rtasidagi muvozanat izdan chiqishi, ma’naviy bo‘shliq, axloqiy relativizm hamda identifikatsion inqiroz kabi fenomenlarning kuchayishi kuzatilmoqda. Bunday vaziyatda shaxsning o‘zini anglash, o‘z xatti-harakatlarini baholash, ichki motivlarini tahlil qilish, ya’ni refleksiv tafakkur mexanizmlarini shakllantirish masalasi pedagogika, psixologiya va falsafaning markaziy muammolaridan biriga aylanmoqda. Mazkur muammoning tarixiy ildizlari va nazariy asoslarini tahlil qilish esa Sharq mumtoz tafakkuridagi antropologik konsepsiyalarga murojaat etishni taqozo etadi. Ayniqsa, Ibn Sino tomonidan ishlab chiqilgan “nafs tazkiyasi”, “fazilatli xulq”, “aqlning yetuklashuvi” hamda “saodatga erishish” haqidagi g‘oyalar bugungi refleksiv pedagogika nazariyasi bilan mantiqan uyg‘unlashib ketadi[2]. Ibn Sino falsafasida inson tabiati ikki qutbli – jismoniy va ruhiy qatlamlar birligidan iborat murakkab ontologik tizim sifatida talqin qilinadi. Mutafakkirning ta’kidlashicha, jism – moddiy zaruratlar bilan belgilanadigan tabiiy asos bo‘lsa, ruh va aql insonni ma’naviy kamolot sari yetaklovchi oliy substansiyadir. Mazkur dualistik, biroq dialektik birlik insonning axloqiy xulq-atvori va ruhiy holatini belgilovchi ichki determinantlar mavjudligini ko‘rsatadi. Shu nuqtai nazardan, axloqiy kamolot tashqi majburlash yoki normativ ta’sir natijasi emas, balki shaxsning ichki ongli faoliyati, o‘z-o‘zini nazorat qilishi hamda refleksiv tahlili mahsuli sifatida yuzaga keladi. Demak, refleksiya axloqiy yetuklikning zarur sharti sifatida namoyon bo‘ladi[3]. Allomaning “Kitob an-nafs”, “Axloq risolalari”, “Hikmat al-mashriqiyya” singari asarlarida insonning o‘zini anglash jarayoni bosqichma-bosqich rivojlanuvchi psixik-intellektual mexanizm sifatida sharhlanadi. Bu jarayonda hissiy idrokdan boshlab tasavvur, tafakkur, mantiqiy mushohada va nihoyat, o‘zlikni anglash darajasigacha bo‘lgan gnoseologik evolyutsiya tasvirlanadi. Ayniqsa, insonning o‘z ruhiy holatini kuzatishi, niyat va istaklarini baholashi, xatolarini tan olishi hamda ularni tuzatishga intilishi refleksiyaning dastlabki shakllari sifatida talqin qilinadi. Bunday talqin zamonaviy psixologiyadagi metakognitiv nazariyalar bilan uyg‘unlik kasb etib, Ibn Sino merosining universal ilmiy ahamiyatini tasdiqlaydi[4]. Shuningdek, Ibn Sino axloqni nazariy tushuncha sifatida emas, balki amaliy-ijtimoiy hodisa sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, axloqiy fazilatlar inson tabiatiga tug‘ma ravishda berilmaydi; ular ma’lum mashq, tarbiya, o‘zini nazorat qilish va ongli intizom orqali shakllanadi. Bu esa axloqiy kamolotni refleksiv faoliyat bilan bevosita bog‘laydi. Zero, inson o‘z xatti-harakatlarini tahlil qilmas ekan, ularni takomillashtira olmaydi. Demak, refleksiya axloqiy o‘shishning metodologik instrumentiga aylanadi[5]. Mazkur holat shaxsiy o‘zlikni shakllantirish jarayonida muhosaba – ya’ni o‘zini hisob-kitob qilish, o‘z vijdoni oldida javobgarlikni his etish, o‘zini tanqidiy baholash mexanizmining muhimligini ko‘rsatadi. Ibn Sino tafakkurida muhosaba nafaqat diniy-axloqiy amal, balki psixologik intizom vositasi sifatida ham talqin

qilinadi. Bu jarayon orqali inson o'z kamchiliklarini anglab, ularni bartaraf etishga qaratilgan ichki motivatsiyani shakllantiradi. Shunday qilib, refleksiya insonning o'zini tarbiyalash mexanizmini ishga tushiruvchi asosiy omilga aylanadi[6]. Bugungi kunda pedagogik adabiyotlarda "self-development", "self-regulation", "critical reflection" kabi tushunchalar keng qo'llanilayotgan bo'lsa-da, ularning tarixiy ildizlari Sharq falsafasidagi mazkur konsepsiyalarda mujassam ekanligi ko'pincha yetarlicha yoritilmaydi. Ibn Sino merosi esa aynan shunday uzviylikni namoyon etib, zamonaviy ta'lim paradigmasida shaxsning ichki resurslarini faollashtirishga qaratilgan yondashuvlarning klassik asosini beradi. Shuning uchun mutafakkir qarashlarini qayta o'rganish nafaqat tarixiy qiziqish, balki nazariy-amaliy zaruratdir[7].

Adabiyotlar tahlili. Ibn Sino falsafiy-antropologik merosini zamonaviy ilmiy metodologiya asosida qayta talqin qilish jarayoni G'arb sharqshunosligi va islom falsafasi tadqiqotlarida alohida yo'nalish sifatida shakllangan bo'lib, ayniqsa, mutafakkirning ruh, ong, axloq va o'zini anglash haqidagi qarashlarini gnoseologik hamda aksiologik kontekstda izohlashga qaratilgan ishlarda uning konsepsiyasining refleksiv va introspektiv mohiyati chuqur yoritilgan. Mazkur yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar orasida Dimitri Gutas hamda Peter Adamsonning ilmiy ishlari alohida nazariy ahamiyat kasb etadi, chunki ular Ibn Sino merosini faqat tarixiy-falsafiy hodisa sifatida emas, balki universal antropologik model sifatida talqin qilishga uringan[8]. D. Gutas o'zining Ibn Sino falsafasining intellektual genezisi va metodologik strukturasi bag'ishlangan tadqiqotlarida mutafakkir tafakkurini aristotelizm, neoplatonizm va islomiy kalom sintezi sifatida ko'rib, undagi "aql" tushunchasining faqat bilish vositasi emas, balki shaxsning axloqiy o'zini boshqarish mexanizmi sifatidagi funksional maqomini asoslaydi. Uning talqiniga ko'ra, Ibn Sino konsepsiyasida bilish jarayoni axloqiy kamolotdan ajralmas bo'lib, intellektual mukammallik insonni refleksiv o'zini nazorat qilish darajasiga olib chiqadi, bu esa gnoseologik faoliyatni aksiologik mas'uliyat bilan uyg'unlashtiradi. Gutas, ayniqsa, "nafs"ning bosqichma-bosqich takomillashuvi haqidagi g'oyani psixologik evolyutsiya modeli sifatida sharhlab, unda hissiy idrokdan ratsional o'zlikni anglashgacha bo'lgan jarayonni refleksiya mexanizmi bilan izohlaydi; natijada Ibn Sino falsafasi subyektning ichki kuzatuvchanligi va o'zini tahlil qilish qobiliyatiga tayangan ma'naviy-intellektual tarbiya nazariyasi sifatida talqin etiladi. Mazkur yondashuv shuni ko'rsatadiki, axloqiy fazilatlar tashqi normativ tizim mahsuli emas, balki ongli ravishda boshqariladigan ichki intizom natijasidir, bu esa refleksiyani kamolotning zarur epistemik sharti darajasiga ko'taradi. Peter Adamson esa o'z tadqiqotlarida Ibn Sino psixologiyasini "o'zlikni anglash fenomenologiyasi" doirasida ko'rib chiqib, mutafakkirning mashhur "uchuvchi odam" (flying man) tajribasini shaxsiy ongning refleksiv mustaqilligini asoslovchi konseptual model sifatida talqin qiladi. Adamsonning fikricha, mazkur fikriy eksperiment insonning barcha tashqi sezgi manbalaridan uzilgan holatda ham o'z mavjudligini anglay olishini ko'rsatib, o'zlikni anglashning ichki, introspektiv tabiati mavjudligini isbotlaydi; bu esa

Ibn Sino tafakkurida refleksiyaning ontologik kategoriya darajasiga olib chiqadi[9]. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, aynan shu reflektiv o'zlik modeli axloqiy javobgarlikning asosini tashkil etadi, chunki inson o'zini subyekt sifatida anglagan taqdirdagina o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyatni his eta oladi. Shu tariqa, Adamson Ibn Sino falsafasini zamonaviy ong falsafasi, axloqiy psixologiya va selfhood nazariyalari bilan muloqotga kirisha oladigan universal epistemologik platforma sifatida talqin qiladi.

Metodologik qism. Mazkur tadqiqotda Ibn Sino merosida axloqiy-ruhiy kamolot va shaxsiy refleksiya uyg'unligini ilmiy asosda ochib berish maqsadida ko'p qatlamli integrativ metodologik strategiya qo'llanildi, ya'ni avvalo, tarixiy-falsafiy rekonstruksiya usuli yordamida mutafakkir yashagan ijtimoiy-intellektual muhit, uning asarlarining genezisi hamda g'oyalar evolyutsiyasi kontekstual tahlil qilindi, so'ngra hermenevtik interpretatsiya orqali "nafs", "aql", "fazilat", "saodat", "tazkiya", "muhasaba" kabi kategoriyalarning semantik maydoni ochib berilib, ularning ontologik va aksiologik mazmuni matn ichki mantiqidan kelib chiqib sharhlandi, shuningdek, qiyosiy-komparativ metod vositasida Ibn Sino qarashlari zamonaviy pedagogik psixologiyadagi refleksiya, metakognitsiya va self-regulation konsepsiyalari bilan solishtirilib, ular o'rtasidagi struktur-funksional o'xshashliklar hamda farqlar aniqlashtirildi; bundan tashqari, tizimli yondashuv asosida axloqiy kamolot, ruhiy poklanish va ongli o'zini nazorat qilish jarayonlari yagona antropologik model doirasida elementlararo bog'liqlikda ko'rib chiqilib, har bir komponentning shaxs rivojidagi funksional roli modellashtirildi, mantiqiy-deduktiv va induktiv umumlashirish usullari orqali esa nazariy xulosalar shakllantirildi hamda konseptual sxemalar ishlab chiqildi, fenomenologik tahlil yordamida shaxsning ichki tajribasi, o'zlikni anglash va reflektiv kuzatuv jarayonlari subyektiv ong hodisasi sifatida tavsiflandi, kontent-analiz orqali esa allomaning asosiy risolalaridagi axloqiy-ruhiy mazmundagi tushunchalarning takrorlanish chastotasi va semantik yuklamasi aniqlanib, ularning metodologik markaziyliigi isbotlandi, natijada mazkur metodlar o'zaro uyg'unlashgan holda Ibn Sino merosini faqat tarixiy matn sifatida emas, balki zamonaviy tarbiyaviy va pedagogik jarayonlarga tatbiq etilishi mumkin bo'lgan nazariy model sifatida talqin qilish imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida olib borilgan tarixiy-falsafiy rekonstruksiya, hermenevtik sharh, qiyosiy-komparativ tahlil hamda tizimli modellashtirish natijalari shuni ko'rsatdiki, Ibn Sino merosida axloqiy-ruhiy kamolot tasodifiy yoki faqat normativ-ijtimoiy talablar bilan belgilanadigan hodisa emas, balki shaxsning ichki ong faoliyati, reflektiv kuzatuv va o'z-o'zini tartibga solish mexanizmlariga tayanadigan murakkab antropologik jarayon sifatida konseptuallashtirilgan bo'lib, bunda "nafs"ning bosqichma-bosqich takomillashuvi, "aql"ning intellektual yetilishi hamda "fazilat"larning odat darajasiga ko'tarilishi o'zaro sababiy bog'langan tizimni tashkil etadi; aniqlanishicha, alloma talqinida bilish jarayoni faqat epistemik maqsadni emas, balki axloqiy o'zgarishni ham ko'zlaydi, ya'ni inson haqiqatni anglash orqali bir vaqtning o'zida o'z xulqini ham

transformatsiya qiladi, natijada intellektual mukammallik ma'naviy poklanish bilan parallel rivojlanadi; matnlar kontent-tahlili axloqiy kategoriyalar bilan bog'liq tushunchalarning yuqori chastotada qo'llanilishini ko'rsatib, bu masala mutafakkir konsepsiyasining markaziy yadrosi ekanligini tasdiqladi, shuningdek, refleksiya jarayoni "muhasaba", "tazkiya" va "o'zini nazorat qilish" amaliyotlari orqali konkret psixologik mexanizm sifatida ifodalanganligi aniqlandi, bu esa shaxsning o'z xatti-harakatlarini tahlil qilish, baholash va tuzatish siklini vujudga keltirib, uzluksiz o'zini tarbiyalash modelini shakllantiradi; qiyosiy tahlillar mazkur modelning zamonaviy pedagogik psixologiyadagi metakognitiv strategiyalar va self-regulation nazariyalari bilan struktur-funksional jihatdan uyg'unligini ko'rsatib, Ibn Sino qarashlari universal metodologik ahamiyatga ega ekanligini dalilladi; natijada, axloqiy-ruhiy kamolot va shaxsiy refleksiya bir-biridan ajralmas, o'zaro determinatsiyalangan hodisalar bo'lib, refleksiyasiz axloqiy yuksalish mumkin emasligi, aksincha, refleksiya axloqiy fazilatlarning ichki barqarorlashuvini ta'minlovchi asosiy mexanizm ekanligi ilmiy asosda isbotlandi hamda bu integrativ modelni zamonaviy ta'lim va tarbiya tizimlariga tatbiq etish shaxsning ma'naviy mustaqilligi va mas'uliyatini kuchaytirishga xizmat qilishi mumkinligi haqidagi nazariy xulosa shakllantirildi.

Muxokama. Tadqiqot natijalarini nazariy jihatdan chuqurlashtirish va ularning konseptual asoslarini aniqlashtirish maqsadida Ibn Sino merosining axloqiy-ruhiy talqini zamonaviy g'arb sharqshunosligidagi ikki muhim metodologik yondashuv – tarixiy-intellektual rekonstruksiya va analitik-fenomenologik interpretatsiya doirasida yuzaga kelgan polemik qarashlar bilan qiyoslandi. Xususan, Dimitri Gutas hamda Peter Adamson o'rtasidagi ilmiy munozaralar Ibn Sino falsafasida ong, axloq va refleksiya o'rtasidagi munosabatni talqin qilishda muhim nazariy farqlar mavjudligini ko'rsatadi. Gutasning pozitsiyasiga ko'ra, Ibn Sino qarashlari avvalo o'rta asr aristotelizmi va neoplatonizmi bilan uzviy aloqada shakllangan intellektual tizim sifatida tushunilishi zarur, ya'ni uning axloqiy konsepsiyasi mustaqil psixologik yoki fenomenologik model emas, balki ratsional bilish jarayonining mantiqiy davomidir. Olimning fikricha, insonning ruhiy kamoloti birinchi navbatda aqlning faoliyatiga bog'liq bo'lib, intellektual mukammallik axloqiy fazilatlarni determinatsiya qiladi; shu sababli refleksiya alohida ichki tajriba sifatida emas, balki bilishning yuqori bosqichi sifatida talqin etilishi kerak. Bu yondashuvda axloq epistemologiyaga subordinatsiya qilinadi, ya'ni "bilish → tushunish → fazilat" zanjiri ustuvorlik kasb etadi. Natijada, shaxsiy o'zlikni anglash ratsional ongning funksiyasi sifatida ko'riladi va ma'naviy poklanish intellektual intizom mahsuliga aylantiriladi. Adamson esa mazkur ratsionalistik reduksiyani qisman cheklangan deb hisoblab, Ibn Sino psixologiyasida refleksiv o'zlikning ontologik mustaqilligini ta'kidlaydi. Uning talqinida mashhur "uchuvchi odam" tajribasi insonning sezgilardan holi holatda ham o'z mavjudligini bevosita anglay olishini ko'rsatadi, bu esa o'zlikni anglashni sof intellektual operatsiyadan ko'ra fenomenologik tajriba sifatida tushunishga asos beradi. Adamsonning

fikricha, aynan shu introspektiv tajriba axloqiy javobgarlikning manbai bo'lib, inson o'zini subyekt sifatida his qilgan taqdiridagina o'z xatti-harakatlarini baholay oladi; demak, refleksiya epistemik emas, balki ekzistensial asosga ega. Bu nuqtai nazar axloqiy kamolotni ichki ongli nazorat va o'zini kuzatish jarayonlari bilan bevosita bog'lab, ma'naviy tarbiyani shaxsning subyektiv tajribasi bilan integratsiyalashgan hodisa sifatida talqin qiladi[10]. Mazkur ikki pozitsiya o'rtasidagi polemika metodologik jihatdan muhim xulosaga olib keladi: agar Gutas modeli Ibn Sino falsafasining tarixiy-mantiqiy strukturaviyligini ochib bersa, Adamson yondashuvi uning zamonaviy antropologik va psixologik dolzarbligini namoyon etadi. Tadqiqotimiz natijalari esa ushbu ikki talqinni sintez qilish zarurligini ko'rsatadi, chunki Ibn Sino merosida aqlning ratsional faoliyati ham, o'zlikning refleksiv tajribasi ham bir-birini to'ldiruvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi; ya'ni axloqiy-ruhiy kamolot intellektual yetuklik va introspektiv nazoratning dialektik birligi orqali ro'yobga chiqadi. Shunday qilib, polemik qarashlar o'zaro inkor emas, balki o'zaro komplementar xarakterga ega bo'lib, mutafakkir konsepsiyasining ko'p qatlamli va universal tabiatini tasdiqlaydi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda Ibn Sino merosida axloqiy-ruhiy kamolot va shaxsiy refleksiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlik falsafiy-antropologik hamda pedagogik-metodologik nuqtai nazardan tizimli ravishda tahlil qilinib, mutafakkir konsepsiyasining integral tabiati ilmiy asosda rekonstruksiya qilindi. Amalga oshirilgan tarixiy-germenevtik va qiyosiy tadqiqotlar natijasida Ibn Sino tafakkurida inson mohiyati jismoniy va ruhiy komponentlar dialektik birligi sifatida talqin qilinishi, ruhning yetilishi esa faqat nazariy bilish bilan emas, balki ongli o'zini nazorat qilish, muhosaba, tazkiya va fazilatlarni mustahkamlash jarayonlari orqali amalga oshishi aniqlandi. Shu tariqa, axloqiy kamolot tashqi ijtimoiy me'yorlarga bo'ysunish emas, balki shaxsning ichki refleksiv faolligi natijasi sifatida namoyon bo'lishi konseptual jihatdan asoslandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, Ibn Sino qarashlarida aql, ong va axloq o'zaro mustaqil hodisalar emas, balki yagona tizim elementlari bo'lib, ularning funksional uyg'unligi shaxsning ma'naviy yetukligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Turg'unboyev K., Tolipov M., Oxunov I. Ijtimoiy pedagogika asoslari //O'quv qo'llanma. Toshkent" Fan va texnologiya. – 2008.
2. Alimova K. D. Abu ali ibn sino: inson kamolotida innovatsion pedagogik-psixologik qarashlar //tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g'oyalar. – 2025. – T. 1. – №. 1. – C. 79-82.
3. Xamidova M. U. Maxsus pedagogika //T.: Fan va texnologiya. – 2018.
4. Kodirova S. A. Buyuk mutafakkir abu ali ibn sinoning ma'naviy-ma'rifiy qarashlari. – 2025.
5. Hasanboyev J. et al. „Pedagogika (pedagogika nazaryasi va tarixi) //O'zR Oliy va o'rta ta'lim vazirligi Toshkent Nashir. – 2011.
6. Tolibov S. O. Pedagogik fikrda mahorat tarixi va maktab amaliyotida o'qituvchi mahorati pedagogik imkoniyatlar //pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. – 2026. – T. 18. – №. 02. – C. 333-336.
7. Mamurov B. Umumiy pedagogika //Darslik. Toshkent. – 2020.
8. Dostanova K. Ibn Sino Asarlarida Emotsiyalarning Shaxs Faoliyatiga Ta'siri Talqini //Maktabgacha va Maktab Ta'limi Jurnal. – C. 675285.
9. Ochilov M., Ochilova N. Oliy maktab pedagogikasi //T.-2008. – 2014.
10. Rahmonqulova N. X., Matnazarova K. O. Pedagogika nazariyasi va tarixi //Toshkent-2010. – 2010.